

Олег В. Морозов, *Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII-початок XX ст. Монографія, Дніпропетровск 2011, ss. 313*

Obszary dzisiejszej południowej Ukrainy znalazły się stały się celem ekspansji imperium rosyjskiego od końca XVII w. do początku wieku XX. Wraz z anektowaniem kolejnych terytoriów na omawianym terenie tworzone były struktury administracji ogólnej i specjalnej. Przesunięci granic imperium w kierunku południowym spowodowało konieczność budowy nowego systemu urzędów administracji celnej. Było to nieodzowne, gdyż kolejni władcy imperium, począwszy od Piotra I, przywiązywali bardzo dużo uwagi do tego źródła dochodów budżetu państwa. Car, który wprowadził Rosję na drogę budowy imperium, zapoczątkował protekcyjizm w polityce celnej. Dało to swój wyraz w ustawie celnej z 1724 r. Zabiegi takie miały dać impuls dla rozwoju manufaktur na terenie Rosji, poprawić handel oraz spowodować rozwój floty handlowej. Kolejna taryfa celna wprowadzona w 1731 r. podważyła ustalenia swojej poprzedniczki. Nie miało to umotywowania ekonomicznego i było ściśle związane ze zmianą na tronie rosyjskim. Zmiany wprowadzane w rosyjskiej polityce celnej znacząco nie wpływały na ziemie ukraińskie, gdyż do 1754 r. funkcjonowała granica celna, oddzielająca ziemie rosyjskie od tej obszaru włączonego do Rosji na mocy ugody perejesławskiej.

Likwidacja granicy celnej spowodowało, że wszelkie zmiany dokonywane na płaszczyźnie polityki celnej aż do wybuchu I wojny światowej dotyczyły interesujący nas obszar. Nie oznacza to jednak istnienia wyjątkowości guberni ukraińskich. Pojawiły się one już za panowania Katarzyny II, kiedy to postanowiono zliberalizować ustawę celną z 1766 r., tak aby pobudzić gospodarczo obszary leżące na wybrzeżu Morza Czarnego przyłączone na mocy traktatu pokojowego w Kuczuk-Kainardzi. Po 1775 r. postępuje integracja ekonomiczna terytorium tzw. Noworosji z resztą imperium, czego efektem było m.in. powstanie Odessy. XIX stulecie nie przyniosło już tak spektakularnych zwrotów w polityce celnej imperium rosyjskiego. Kolejne ustawy celne są nacechowane próbą realnego zwiększenia dochodów państwa z tytułu ceł. Oprócz tendencji protekcyjnych, pojawiły się elementy skrajnego fiskalizmu. Zwiększające się wydatki skarbu państwa wymagały znalezienia nowych źródeł dochodów, co nie było bez znaczenia dla rosyjskiej polityki celnej. Idee protekcyjizmu w przypadku guberni ukraińskich miały niebagatelne znaczenie dla rozwoju gospodarczego tych ziem w drugiej połowie XIX w. Dzięki ochronie rosyjskiego rynku wewnętrznego przed napływem obcych wyrobów przemysłowych udało się przyciągnąć do Rosji kapitał obcy i stworzyć zakłady przemysłowe np. w guberni jekaterynosławskiej. Ostatnie poważniejsze zmiany w obowiązujących taryfach celnych zostały dokonane na początku lat 90. XIX w. Przyczyniły się one do kolejnych dwóch dekadach do rozwoju przemysłu i stworzono podstawy do uczynienia z Rosji jednej z potęg gospodarczych świata.

Funkcjonowanie rosyjskiego systemu administracji celnej na obszarze guberni ukraińskich w sposób analityczny traktuje monografia Olega B. Morozowa. Jest to prekursorskie ujęcie tematu. Nikt wcześniej nie pokusił się o analizę tej problematyki dla guberni ukraińskich. Autor swoje dociekania oparł na bogatej bazie źródłowej.

Niezbędne materiały do napisania pracy uzyskał w archiwów ukraińskich (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, Archiwum Państwowe przy Radzie Ministrów Autonomicznej Republice Krym, archiwa państwowe obwodu charkowskiego, chmielnickiego, kijowskiego i odesskiego) i rosyjskich (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie, Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu). Skorzystanie z tak rozlicznych archiwum było spowodowane dość szerokimi ramami czasowymi ujętej problematyki, co miało wpływ na znaczne rozproszenie materiałów archiwalnych.

Niebagatelne znaczenie dla powstania pracy miały źródła drukowane wykorzystane przez jej Autora. Na pierwszy plan wysuwa się „Полное Собрание Законов Российской Империи” (zebranie 1-3) oraz tomy V-VII „Свода Законов Российской Империи” wraz z wydawanymi do nich uzupełnieniami. Ponadto O. B. Morozow sięgnął do materiałów źródłowych odnoszących się do kwestii polityki celnej wydawanych w Rosji w końcu XIX w. i XX stuleciu. Bardzo dużo informacji przyniosły inne wydawnictwa wydawane przez rząd rosyjski podające wiadomości o zmianach w polityce celnej, zawierające dane statystyczne o eksporcie i imporcie towarów itd. Ważną pozycję w bibliografii stanowią wydawnictwa prasowe. Dominują w nich druki oficjalnie wydawane przez rząd rosyjski („Указатель Правительственных Распоряжений по Министерству Финансов”), jak i te wydawane przez osoby prywatne. Tak bogata baza źródłowa została uzupełniona o literaturę przedmiotu z XIX i XX w. odnoszącą się do kwestii celnych na terenie imperium rosyjskiego.

Rozdział pierwszy monografii O. B. Morozowa zawiera omówienie teoretycznych aspektów badań nad historią uregulowań celnych. Autor przeanalizował dotychczasowy stan badań nad problematyką polityki celnej w imperium rosyjskim oraz funkcjonowaniem administracji celnej na obszarze guberni ukraińskich. W dalszej części rozważań sporo miejsca poświęcił przedstawieniu bazy źródłowej monografii oraz zarysowaniu podstaw metodologicznych analizy wybranego tematu.

Polityka celna imperium rosyjskiego od początku XVIII stulecia do wybuchu I wojny światowej stała się miejscem rozważań drugiej części pracy O. B. Morozowa. Przedstawione zostały w nim podstawy ideologiczne tworzenia zasad prowadzenia działalności fiskalnej w tej dziedzinie w Rosji imperialnej. Słusznie zauważył wpływ zachodnioeuropejskiej myśli ekonomicznej ukształtowanej w warunkach absolutyzmu oświeconego na założenia rosyjskiej polityki celnej w epoce Piotra I i jego następców. Analogicznie czyni to w kolejnym – XIX stuleciu. Jednak w epoce Aleksandra I, głos w kształtowaniu założeń polityki celnej zabierają już rodzimi biurokraci tacy jak: Michaił Speranski, Nikołaj Mordwinow, Nikołaj Turgieniew czy Georgij Kankrin. Wyżej wymienieni znaleźli swoich następców w kolejnych ministrach finansów i dyrektorów Departamentu Handlu Zewnętrznego (od 1864 r. Departamentu Opłat Celnych) w drugiej połowie XIX w. Ostateczny kształt protekcyjnistycznej polityki celnej nadali im: Michaił Rejtern, Nikołaj Kaczałow, Nikołaj Bunge, Iwan Wiszniegradskij czy wreszcie Siergiej Witte.

Szczególnie interesująco przedstawiają się rozważania poświęcone analizie ustawom celnym wprowadzonym w XVIII i XIX w. w życie na terenie imperium rosyjskiego. Poza krótką charakterystyką założeń poszczególnych tariff celnych, znajdziemy tutaj sporo miejsca oddanego opisowi skutków ich funkcjonowania. Znajdziemy więc tutaj m.in. dane statystyczne ukazujące pozytywne skutki dla dochodów budżetu pań-

stwa rosyjskiego czy też dla rozwoju rodzimego przemysłu ciężkiego i lekkiego. Godne zauważenia jest to, że Autor nie ogranicza się jedynie do eksponowania w tej problematyce guberni ukraińskich. Widzi problemy polityki celnej w szerszej perspektywie. Zauważa np. wpływ utworzenia Królestwa Polskiego i wpływu ustalania statusu celnego tego obszaru imperium dla guberni stanowiących obszar rozważań Autora. Ponadto po likwidacji odrębności celnych Królestwa Polskiego, powstał jednolity obszar celny obejmujący zarówno guberni nadwiślańskie jak i ukraińskie, a o za tym idzie nowe taryfy celne wprowadzane od połowy lat 60. XIX w. w takim samym stopniu dotyczyły oba obszary imperium Romanowów. Na kształt polityki celnej Rosji w analizowanym okresie miały wpływ również różnorodne umowy międzynarodowe (traktaty handlowe, konwencje handlowe) regulujące zasady wymiany towarowej z czołowymi państwami europejskimi i azjatyckimi. Znacząco przyczyniły się one do rozwoju handlu czarnomorskiego od schyłku XVIII stulecia a co za tym idzie także na wzmożenie aktywności gospodarczej szlachty i kupiectwa z guberni prawo- i lewobrzeżnej Ukrainy.

Ostatnią część monografii O. B. Morozow poświęcił organom administracji celnej działającym na obszarze guberni ukraińskich w okresie przeszło dwustu lat. Wiedząc o autonomii celnej interesującego obszaru do połowy XVIII w. Autor charakteryzuje okoliczności powstania i ewolucję struktury zarządu celnego na Ukrainie w okresie działalności kolejnych hetmanów. Wskazuje na uregulowania celne i ich treść. Sporo miejsca poświęca omówieniu wymiany towarowej między Rosją a guberniami ukraińskimi oraz między Zaporozżem, „hetmańszczyzną” a terenem Rzeczypospolitej Obojga Narodów, co pozwoliło określić wielkość dochodów otrzymywanych z opłat celnych na analizowanym obszarze. Dość interesująco przedstawia się analiza rozwoju struktur rosyjskiej administracji celnej oraz służb zajmujących się ochroną południowej i południowo-zachodniej granicy imperium Romanowów. Sieć urzędów celnych ulegała ciągłym przemianom. Podwyższano lub obniżano ich rangę, co było głównie uzależniane od kilku czynników: wielkości tonażu przepływu towarów, powstawanie nowych szlaków komunikacyjnych (linie kolejowe) itd. Poważnym przeobrażeniem poddawano także strukturę okręgów celnych działających na obszarze guberni ukraińskich. O ukształtowaniu się wspólnego obszaru celnego (guberni ukraińskich i Królestwa Polskiego) na zachodniej granicy imperium świadczy objęcie jednym zarządem celnym gubernię radomską, lubelską, wołyńską i podolską w latach 1883-1896 (Radziwiłłowski Okręg Celny) i 1910-1914 (Południowo-Zachodni Okręg Celny i Południowo-Zachodni Rewir Celny z siedzibą w Radziwiłłowie). Odrębne miejsce zostało poświęcone narodzinom rosyjskiej straży granicznej w guberniach ukraińskich. Analitycznie przedstawiono przeobrażenia strukturalne, które zakończyły się dopiero w 1899 r.

Nakreślenie kierunków działań administracji celnej kończą rozważania O. B. Morozowa. Zaprezentowano w niej efektywność działania urzędów celnych. Autor wręcz zasypuje nas statystykami ukazującymi wysokość podatku celnego nałożonego przez celników z Odeskiego Okręgu Celnego czy Radziwiłłowskiego Okręgu Celnego, co niewątpliwie utwierdza nas w przekonaniu o randze tych organów administracyjnych na mapie całego imperium Romanowów. Zostały także tutaj przedstawione działania straży granicznej, straży karczemnej oraz żandarmerii zmierzające do ograniczenia przemytu oraz nielegalnego ruchu osobowego.

Reasumując monografia O. B. Morozowa stanowi ważną pozycję w historiografii dotyczącej problematyki spraw celnych na obszarze byłego imperium Romanowów.

Została ona stworzona o imponującą bazę źródłową. Przybliża i wyjaśnia wiele problemów związanych z ewolucją tzw. таможенного дела w Rosji począwszy od Piotra I na Nikołaju II kończąc, ze szczególnym uwzględnieniem ziem dzisiejszej Ukrainy. Praca dość szeroko omawia kwestie, które były zauważalne również na obszarze guberni Królestwa Polskiego a nie doczekały się jeszcze monograficznego ujęcia przez polskich historyków.

Krzysztof Latawiec
(UMCS)